

Pandemide ve sonrasında kapitalizm

Özgür Öztürk

Dünya Sağlık Örgütü'nün Covid-19'u pandemik hastalık ilan etmesinin üzerinden bir yıldan fazla zaman geçti. Pandemi toplumsal, siyasal, ekonomik süreçleri çeşitli açılardan etkiledi ve etkilemeye devam ediyor. Bu etkilerden bazılarının (örneğin evden çalışmanın yaygınlaşması) kalıcı olacağı anlaşılıyor. Ayrıca, dünya kapitalizminin 2008 yılından beri içinde bulunduğu "Büyük Depresyon"da yeni bir evreye geçtiğimiz de açıklık kazanıyor.

Kapitalizm nereye gidiyor? Kısa ve uzun vadede muhtemel gelişmeler neler? Pandemi sonrasında, tabii eğer o günleri görebilsek, bizi nasıl bir dünya bekliyor? Bu gibi sorulara yanıt üretebilmek amacıyla, yazıda genel bir perspektif sunmaya çalışacağım. Kapitalist üretim ilişkilerinin küresel ölçekteki yapılanışını ve pandeminin bu yapı üzerindeki etkilerini ana hatlarıyla tartışacak, Türkiye'nin dünya içindeki yerini de kısaca değerlendireceğim.

En sona bırakılması gerekeni ilk başta söyleyeyim: Dünya genelinde hâkim politik ve ekonomik eğilimler sürdüğü takdirde, 20'li yılların bir hayli zor geçeceği anlaşılıyor. Ekonomik sıkıntılar, işsizlik, yoksulluk yetmezmiş gibi bir de salgının etkilerine maruz kalan emekçiler, artık kelimenin tam anlamıyla hayatta kalma savaşı veriyorlar. Üstelik önümüzde "dişimizi sıkarsak" ulaşacağımız parlak bir gelecek tablosu da yok. Fakat, bu durum, mevcut yapının artık sürdürülemez hale geldiğine de işaret ediyor. 2008 sonrası yeni Büyük Bunalım bağlamında, hoşnutsuzlukların ve alternatif arayışlarının hız kazandığı, pandeminin etkisiyle daha da yoğunlaştığı görülüyor. Depresyon ortamı gerici politik akımları besliyor olabilir, ama bunların

karşısındaki devrimci eğilimler de güçleniyor. 2010'lu yıllarda Arap ülkelerinden başlayarak dünyayı saran (Gezi isyanını da kapsayan), sonra kısmen geri çekilen büyük isyan ve devrimler dalgası şimdilerde tekrar canlanıyor. Emperyalist ülkelerde dahi, uzun bir aradan sonra, sosyalizm kitlelerin gözünde ciddi bir seçenek haline gelmeye başlıyor. Kısacası tarihsel bir alt üst oluş döneminden geçiyoruz.

Tartışmamıza, bugünlere nasıl geldiğini kısaca anımsayarak başlayabiliriz.

1. Dünya kapitalizminin yeniden yapılanması

Bilindiği üzere kapitalist sistem 1970'li yıllarda derin bir krize yuvarlanmıştı. Krizin ardından kapitalist üretim ilişkileri dünya genelinde yeniden yapılandı. Bu yeniden yapılanma hem sermaye-emek ilişkilerinde hem de sermayenin uluslararasılaşma dinamiklerinde kapsamlı dönüşümleri beraberinde getirdi.

Emek-sermaye ilişkileri ekseninde, burjuvazi, her alanda piyasa egemenliğini zorla kurmayı amaçlayan neoliberal politikalarla, emekçilere karşı büyük bir saldırı başlattı. Hemen her ülkede kamusal varlıklar özelleştirmelerle sermayeye aktarıldı; işçilerin mücadele ile elde ettikleri sendikal ve sosyal haklar budandı; çalışma saatleri uzarken çalışma koşulları daha da bozuldu; esnek, güvencesiz, geçici çalışma biçimleri yaygınlaştı. Tüm bunlar, işçi sınıfının siyasal ve sendikal örgütleri zor ve şiddet yoluyla dağıtılarak yapılabildi. Örneğin Türkiye'de 24 Ocak Kararları ile ilan edilen program ancak 12 Eylül askeri darbesi sayesinde hayata geçirilebildi. Sürecin dünya genelinde eşitsiz şekilde ilerlediğini, hatta Latin Amerika gibi bazı bölgelerde emekçilerin karşı atağa geçerek kazanımlarını önemli ölçüde koruduklarını unutmamak gerekiyor. Bununla birlikte, genel olarak, sermaye emek üzerindeki tahakkümünü son kırk yılda epeyce pekiştirdi.

Dünya kapitalizminin yeniden yapılanmasının diğer temel eksenini ise sermayenin uluslararasılaşma atılımı oluşturdu. Tıpkı emek-sermaye ilişkilerinde olduğu gibi, bu ikinci ekseninde de 1990'lerde Sovyetler Birliği'nin ve diğer sosyalist inşaa girişimlerinin dağılmasının ardından ciddi bir hızlanma görüldü. Sermayenin uluslararasılaşma hamlesi, üç ana ekonomik faaliyet tarzı olan üretim, ticaret ve finans alanlarında çarpıcı dönüşümlere yol açtı. Finanstan başlayarak bu dönüşümleri kısaca gözden geçirelim.

a. Finansal genişleme dalgaları

Finans alanındaki dönüşümler genellikle "finansallaşma" terimi ile ifade ediliyor. Sanayide kâr oranı azalan sermayelerin finansa yönelmesi, ayrıca Bretton Woods para sisteminin çöküşü ve doların altınla olan resmi bağının koparılması sonucunda kapitalist devletlerin para arzı konusunda ellerinin rahatlaması, tüm dünyada (zaman zaman kesintiye uğrasa da) genel bir kredi bolluğu ortamı yarattı. Bu süreç borçların artmasına, varlık fiyatlarının yapay olarak şişmesine, böylece balonların oluşmasına, geri ödeme sorunları baş gösterdiği zaman da krizlere yol açan bir finansal çevrim kalıbı yarattı.

Krediye kolay erişim, devletlerin, firmaların ve bireylerin borçlarının artışı beraberinde getirdi. Küresel borçluluk halen her düzeyde yükselmeye devam ediyor.¹

¹ IIF, *Global Debt Monitor*, 17 Şubat 2021, <https://tinyurl.com/c72hj3j7> (erişim: Nisan 2021).

Sürece işçiler açısından baktığımızda, artan işsizlik ve gerileyen reel ücretler ortamında, emekçi kitlelerin birçok kanaldan kredi ilişkilerine çekildiklerini ve ancak borçlanma yoluyla geçimlerini sürdürebildiklerini görüyoruz. Bir anlamda, bugünü kurtarmak için sürekli olarak gelecekte ödünç alıyoruz.

Finansallaşma denilen sürecin başlıca tarihsel adımlarını kısaca hatırlayalım. 1970’lerde emperyalist ülkelerdeki bankaların özellikle geç kapitalistleşen ülkelere yönelik kredileri hızlandırması, 1980’lerin başlarındaki büyük borç krizini doğurmuştu.² Bu kriz ancak 1980’lerin sonlarına doğru, bağımlı ülkelerin bağımlılığını pekiştiren yöntemlerle aşılabildi. Peşi sıra başlayan yeni finansal genişleme 1990’ların başında Sovyetler Birliği’nin çöküşü ile birlikte daha da hızlanırken, 1997-2001 arasında Türkiye dâhil bir dizi ülkede ciddi krizler patlak verdi (1997’de Tayland’da başlayıp 1998’de Güney Kore, Endonezya gibi ülkelere de sıçrayarak derinleşen Asya Krizi, 1998’de Rusya krizi, 2000 yılında ABD’de dot.com krizi, 2001’de Türkiye ve Arjantin krizleri). 2001-2007 arasında, Türkiye’de AKP’nin yıldızının parlatıldığı bu yıllarda, bir kez daha ucuz ve bol kredi sayesinde görece bir refah yaşanacaktı. Fakat bu şaşaalı yılları da 2008 çöküşü izledi ve ardından yeni bir depresyon çağı açıldı.³

2008 krizi ve sonrası

Neoliberal dönemde yaşanan birçok kriz gibi, 2008 krizinin dolaysız nedeni de kriz öncesi yıllarda kredilerdeki, özellikle konut kredileri alanındaki şişme-ydi. Dolayısıyla kriz önce finansal alanda patlak verdi, sonra diğer sektörlere yayıldı. Bununla birlikte, krizin yapısal nedenlerine eğildiğimizde, kapitalist dünyada 1970’lerin büyük krizinden bu yana süregiden kârlılık sorununun bir türlü aşılamadığını görüyoruz. Sermayenin kârlılık sorunu, düşük kâr elde eden sermaye dilimlerinin tasfiyesiyle, verimsiz işletmelerin iflasıyla çözülebilen bir meseledir. Kriz bunun aracıdır, bir tür doğal seleksiyon sürecidir. Gelgelelim finansallaşma olgusu 1970’lerin krizine bu tarz bir çözümü engelleyip, verimsiz sermayelerin de ayakta kalabilmesini sağladı.

Normalde iflas etmesi gerektiği halde finansal destekle varlığını sürdüren firmalara “zombi firmalar” deniyor. ABD’de firmaların beşte birinin “zombi” niteliği taşıdığı belirtiliyor.⁴ Öte yandan, paradan para kazanma olanağı, merkez ülkelerdeki firmaların çoğunlukla üretime değil, finans alanına yatırım yapmaya yönelmelerine yol açıyor. Emperyalist ülkelerde birçok firma kârlarını yeni üretken yatırımlar için değil, kendi hisselerini borsadan geri satın almak (böylece hisse fiyatlarını yukarı çekmek) için kullanıyor, hatta bunun için borçlanıyor.

1930’ların Büyük Bunalımı dünya savaşı ile aşılabilmişti, sermayenin fiziksel olarak tahrip edilmesi savaş sonrasındaki canlılığın zeminini oluşturmuştu.

2 Neşecan Balkan, *Kapitalizm ve Borç Krizi*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.

3 Bkz. Sungur Savran, *Üçüncü Büyük Depresyon: Kapitalizmin Alacakaranlığı* İstanbul: Yordam Kitap, 2013. Finansal genişleme dönemleri için bkz. World Bank, *Global Economic Prospects*, Washington, DC, 2021.

4 Mustafa Durmuş, “Faiz ve Döviz Kuru: Zombi Kapitalizmin Ayak Sesleri”, <https://t24.com.tr/yazarlar/mustafa-durmus/faiz-ve-doviz-kuru-zombi-kapitalizmin-ayak-izleri,28716>, 16 Kasım 2020.

1970'lerin krizi ise böyle büyük ölçekli bir tahribat yaşanmadığı için hâlâ aşılamadı. 1990'lardan itibaren finansallaşmanın ve sermayenin uluslararasılaşmasının hızlanmasıyla, sorunlar daha da büyüyerek devam etti. İnişli çıkışlı bir sürecin ardından gelen 2008 krizi, bir anlamda, kapitalist işleyişin artık kendi sınırlarını zorladığını gösteriyor.

Günümüzde kapitalist devletler krizle karşılaştıklarında hızla para arzını artırmayı bir alışkanlık haline getirdiler. Sorunları öteleyip günü kurtarmayı amaçlayan böyle bir yaklaşım aslında sorunların daha da büyümesine, her yeni krizin bir öncekinden çok daha geniş ve şiddetli olmasına yol açıyor. 2008 krizinde de benzer bir kalıbın yinelenildiğini görüyoruz.

2008 sonrasında çeşitli yollarla piyasalara sürülen paranın haddi hesabı yoktur. Faiz oranı reel olarak sifira veya hatta eksiye çekilmesine rağmen ekonomik canlanma sağlanamadığı için, kapitalist devletler Nicel Genişleme (*Quantitative Easing*) adı verilen, tahvil yahut hisse senedi gibi varlıklar satın alarak piyasaya para sürme yöntemine ağırlık verdiler. İlk kez 2000'li yılların başında Japonya Merkez Bankası'nın başvurduğu bu teknik, 2008 krizinde Fed ve İngiltere Merkez Bankası tarafından büyük ölçekte uygulandı. Bu dönemde daha ziyade diğer klasik usulleri uygulayan Avrupa Merkez Bankası da 2015 yılından itibaren Nicel Genişleme trenine atladı. Pandemi döneminde, aralarında Türkiye'nin de yer aldığı geç kapitalistleşen ülkelerde de bu uygulama yaygınlaşmaya başladı. Fakat merkez ülkelere kıyasla Türkiye gibi ülkelerdeki Nicel Genişleme uygulaması şimdilik çok daha sınırlı ölçekte yürütülüyor.⁵

2008 krizini izleyen dönemdeki Nicel Genişleme uygulamaları, bekleneceği üzere hem borsaların yapay şekilde şişmesine, hem de bir süre sonra devletlerin mali sorunlarının şiddetlenmesine yol açtı. Merkez bankaları para arzını hızla artırmalarına rağmen, kitlelerin alım gücü azaldı, ayrıca gelir eşitsizlikleri derinleşti. Aslında bu yıllarda dünya kapitalizmini tam bir çöküşten koruyan şey, başta Çin olmak üzere merkez dışındaki sanayi ülkelerindeki görece canlılık oldu. Fakat 2010'lu yılların ilk yarısı biterken, 2014-2015 civarında bu süreç de tıkanmaya başladı.

Dünya kapitalist sistemi, azalan kârlılık, durgunluğa sürüklenen ekonomiler, artan borçluluk, yeni yatırımların (hem gelişmiş merkezde, hem de geç sanayileşen ülkelerde) düşük düzeyde kalması, buna bağlı olarak emek üretkenliği artışlarının da yavaşlaması gibi nedenlerle, aslında pandemi öncesinde de krizin eşliğindeydi.⁶ 2019 itibarıyla bir dönemece gelindiği hissedilmekteydi. Zira son on yılda dünya genelinde ekonomik toparlanma arzu edilenin çok uzağında kalırken, bir yandan da alttan alta büyük bir borç birikimi oluşmuştu.

Dünya Bankası'nın *Küresel Ekonomik Beklentiler* raporunda bu konuda şu ifadeler kullanılıyor: "Covid-19 pandemisi öncesinde, küresel borç birikiminde 2010 yılında başlayan dördüncü dalga epeyce yol katetmiş, son elli yılda küresel borçtaki en büyük, en hızlı ve en geniş kapsamlı artış yaşanmıştı. 2019 yılında küresel borçlar GSYH'nin yüzde 230'una, kamu borçları da GSYH'nin yüzde 83'üne

⁵ World Bank, *Global Economic Prospects*, s. 174-6.

⁶ World Bank, *Global Economic Prospects*, s. 115.

yükselerek rekor kırmışlardı”.⁷ Böyle bir ortamda patlak veren pandemi, zaten pek de iyi durumda olmayan dünya ekonomisinin ipini çaktı. Pandemi ile birlikte yaşanan çöküş, 2008 yılında başlayan Büyük Depresyon’da yeni bir evreye geçildiği anlamına geliyor.⁸ Kısa vadede, 2021’in ikinci yarısından itibaren (aşılılamaya bağlı olarak) gerek dünyada gerekse Türkiye’de nispeten yüksek büyüme oranları görülmesi muhtemeldir. Fakat bu hızlı büyüme, aslında 2019’dan bu yana daralan ekonomilerde baz etkisi nedeniyle ortaya çıkan aldatıcı bir parlama olarak kalacaktır. Daha orta vadede ise, mucizevi gelişmeler sonucunda pandemi çok kısa sürede tüm dünyada sona erse dahi, ardından büyük bir finansal kriz ve eşi görülmedik bir iflaslar dalgası yaşanması şaşırtıcı olmayacaktır. Fakat bu yıkımın, sermayeler arasında, kâr oranlarında yeni ve yeterince güçlü bir yükseliş trendi başlatabilecek denli geniş ölçekli bir tasfiye sürecine yol açıp açmayacağını elbette zaman gösterecek.

b. Küreselleşen üretim ve ticaret ağları

Finansallaşma denilen sürece, küresel ölçekte üretim ağlarının/zincirlerinin oluşturulması eşlik ediyor. Küresel üretim ağları hem üretimin hem de ticaretin yapısını dönüştürüyor. Yine kabaca son kırk yılda, emperyalist merkez ülkelerdeki sanayi üretiminin bir kısmının (tamamının değil, daha ziyade emek yoğun veya enerji yoğun kısımların) düşük ücret vb. avantajlar sunan Çin, Hindistan, Brezilya, Türkiye gibi geç kapitalistleşmiş ülkelere doğru kaymaya başladığını görüyoruz. Daha önce tek bir mekânda (örneğin bir fabrikada yahut sanayi kompleksinde) gerçekleştirilen üretim şimdi parçalara ayrılıyor ve bu parçalar, belirli bir iş bölümü dâhilinde, farklı coğrafyalara bölüştürülüyor. Böyle bir yapılanmayı ulaştırma ve iletişim alanında yaşanan gelişmeler olanaklı kılıyor hiç kuşkusuz; fakat ters yönde, üretimdeki yenilikler de ulaştırma ve iletişimde yenilikleri zorluyor.

Geçmişte emperyalist ülkeler az gelişmiş ülkelere birincil mal (ham maddeler ve tarım ürünleri) satın alır, karşılık olarak da kendi ülkelerinde ürettikleri mamul malları satardı. Günümüzde ise sanayi ürünleri birçok farklı ülkeye dağılmış üretim zincirleri veya ağları içinde üretiliyor. Buna bağlı olarak hem dünya ticareti genişliyor hem de bu ticaret içinde ara malı niteliğindeki ürünlerin payı hızla artıyor. Dünya ticaretinin yaklaşık yarısı küresel değer zincirleri içerisinde gerçekleşiyor.⁹

Geçmişte çok-uluslu firmalar az gelişmiş ülkelerde üretim yapacağı zaman doğrudan yatırıma veya ortaklığa yönelirdi. Nitekim “küreselleşmenin altın çağı” sayılan 1990’larda doğrudan yabancı yatırımlar yılda ortalama yüzde 15,3 gibi olağanüstü yüksek bir tempoyla artmıştı. Fakat 2000’li yıllarda bu oran yüzde 8’e indi, 2008 krizi sonrasında ise neredeyse durma noktasına gelerek, 2010’lar boyunca yüzde 0,8 seviyesinde kaldı.¹⁰ Birikimli olarak bakarsak, mesela Türkiye’de ya-

⁷ World Bank, *Global Economic Prospects*, s. 12.

⁸ Bu konuda bkz. Sungur Savran, “2020 Borsa Çöküşü: Üçüncü Büyük Depresyon’un Dördüncü Evresi”, <https://gercekgazetesi.net/ekonomi/2020-borsa-cokusu-ucuncu-buyuk-depresyonun-dorduncu-evresi>.

⁹ World Bank, *World Development Report 2020*, Washington, DC, 2020, s. 19.

¹⁰ UNCTAD, *World Investment Report 2020*, New York: United Nations Publications, 2020, s. 123.

bancı doğrudan yatırım stoku 2000 yılında 19 milyar dolarken, özelleştirmeler ve diğer teşvikler sonucunda 2010 yılında 188 milyar dolara çıkmıştı; 2019 yılında ise 165 milyar dolara düştü. Bir başka deyişle Türkiye, 2010’lu yıllarda, yeni yabancı doğrudan yatırım çekmek bir yana, daha önce gelenin de bir kısmını kaybetti. Türkiye’den diğer ülkelere yapılan yatırımlar (yine stok olarak) 2000 yılında 3,7 milyar dolardan 2010’da 22,5 milyar dolara, 2019’da ise 47,8 milyar dolara yükseldi.¹¹

Kısacası bir zamanlar çok önemli kabul edilen yabancı doğrudan yatırımların yeni yüzyılda (özellikle de 2008 krizinin ardından) cazibesini kaybettiği görülüyor. Günümüzde mülkiyet bağından veya sermaye ihracından ziyade ticari bağlar ağır basıyor. Ana firmalar, farklı coğrafyalarda üretim yapan, bağımsız ama birbiriyle bağlantılı tedarikçi firmalardan ve taşeronlardan oluşan şebekeleri yönetiyorlar. İş dünyasında kullanılan tabirle, tedarik zincirleri yönetimi en önemli faaliyetlerden biri haline geliyor.

Üretimin parçalanması ve küresel üretim zincirleri içinde gerçekleştirilmesi, kapitalist üretimin karakteristiği olan üretimin toplumsallaşması eğiliminin günümüzde büründüğü biçim olarak karşımıza çıkıyor. Toplumsallaşma tekil toplumların ötesine, küresel ölçüğe uzanıyor. Fakat bu düzenli şekilde ilerleyen, geri dönüşsüz bir süreç değil, karşı eğilimler de barındırıyor. Aslında “küresel” üretim ağları genellikle küresel değil bölgesel (veya “kıtasal”) nitelik sergiliyorlar. Zira taşımacılık maliyetleri tedarikçi seçiminde hâlâ önemli rol oynuyor. Ayrıca teknolojik gelişmeler (bu bağlamda otomasyon, sanayi robotları, 3-D baskı en çok zikredilen örnekler) nedeniyle daha önce çok uzaklardan ithal edilen kimi ürünleri daha yakın mesafeden temin etme olanakları doğuyor. 2008 sonrasında öne çıkan ulusal ekonomi eğilimleri ve özellikle ABD ile Çin arasındaki ticaret savaşları da hesaba katıldığında, 2010’lu yıllarda küreselleşme karşıtı yönelimin epeyce güçlendiği görülüyor.¹² Böyle bir ortamda patlak veren Covid-19 salgınının bu karşıt eğilimleri daha da besleyeceği anlaşılıyor. Bu konuya aşağıda, pandeminin etkilerinden bahsederken döneceğim.

Otomotiv örneği

Bir örnek olarak, epey parçalı nitelik sergileyen üretim süreci nedeniyle tipik bir küresel değer zinciri sanayisi sayılan otomotive bakalım. Çok değil yirmi yıl önce, dünyadaki her üç binek otomobilden ikisi gelişmiş kapitalist ülkelerde üretilirdi. Günümüzde ise bu oran dörtte bire düştü. Otomotiv tekelleri üretimlerini başta Çin olmak üzere geç kapitalistleşmiş coğrafyalara kaydırarak için, günümüzde sadece Çin’de üretilen binek otomobil sayısı bile gelişmiş kapitalist ülkeler toplamından daha fazla (Tablo 1). Ticari araç imalatında durum daha dengeli gibi görünse de, genel eğilim çok farklı değil.

11 UNCTAD, *World Investment Report 2020*, s. 244.

12 World Bank, *World Development Report 2020*, s. 1-2.

Tablo 1: Ülke gruplarına göre dünya motorlu araç imalatı (2000-2020)

	Binek otomobil imalatı (milyon adet)					Ticari araç imalatı (milyon adet)				
	2000	2005	2010	2015	2020	2000	2005	2010	2015	2020
Gelişmiş Merkez	28	26,75	22	23	15,25	12	12,25	8,6	12	10
Çin	0,6	4	14	21	20	1,5	1,75	4,4	3,4	5,25
BRIS-GMT	7,25	9,3	12,75	13,85	11	2,25	3	3,75	4,2	4,3
Perifer Avrupa	4	4,5	5,3	6,5	5,6	0,85	0,9	0,7	0,7	0,7
DİĞER	2	3,2	4,5	4,7	4	0,7	1,75	2	2	1,5

Gelişmiş Merkez: ABD, Almanya, Belçika, Birleşik Krallık, Fransa, Hollanda, İsveç, İtalya, Japonya, Kanada. **BRIS-GMT:** Brezilya, Rusya, Hindistan, Güney Afrika Cumhuriyeti, Güney Kore, Meksika, Türkiye. **Perifer Avrupa:** Avusturya, Çek Cumhuriyeti, Finlandiya, İspanya, Macaristan, Polonya, Portekiz, Romanya, Sırbistan, Slovakya, Slovenya, Ukrayna.

Kaynak: International Organization of Motor Vehicle Manufacturers, <https://www.oica.net/production-statistics> (erişim: Mart 2021; ülke gruplandırması ve hesaplamalar bana aittir, sayılar yuvarlanmıştır).

Bir motorlu araç binlerce parçadan oluşuyor. Çok farklı imalat süreçlerinden geçen, farklı teknolojilerle üretilen, içerdikleri emek miktarı ve dolayısıyla değerleri elbette birbirinden çok farklı olan bu parçalar, maliyet ve kâr hesabı uyarınca dünyanın değişik coğrafyalarındaki yüzlerce farklı üreticiden tedarik edilip nihai üründe bir araya getiriliyor. Örneğin Koç-Ford ortaklığı olan Ford Otosan'ın ürünleri ortalama 1500 parça içeriyor. Bu firma 40 ülkeden 700 tedarikçi ile çalışıyor; bu tedarikçilerin 500'ü yurt dışında (450'si Avrupa'da) faaliyet gösteriyor.¹³ Kısacası Ford Otosan, birçok ülkeden yüzlerce firmayı içeren bir "eko-sistem" in merkezinde yer alıyor.

Aslında büyük firmaların çoğu buna benzer şekilde iş yapıyorlar, fakat ana firmanın denetimi çoğunlukla birinci seviye tedarikçilerden öteye uzanamadığı için, tedarik zincirinin sağlamlığı bir sorun olarak ortaya çıkıyor. Ayrıca, çok uzak coğrafyalardan mal getirmek, birçok lojistik problem doğuruyor. Her ne kadar lojistik sektörü bu tür sorunların çözümünde uzmanlaşmış olsa da, tedarik zincirinin uzaması potansiyel sorunları artırıyor. Pandemi döneminde gördüğümüz üzere, zincirde bir kırılma ortaya çıktığı takdirde hızla alternatifler üretebilme, bir başka deyişle tedarikçi çeşitlendirmesine gitme ihtiyacı doğuyor. Nitekim önümüzdeki dönemde tedarik zincirlerinde kısalma, yerelleşme, bölgeselleşme ve çeşitlenme arayışlarının

¹³ Ford Otosan 2018 yılında Türkiye'de ticari araç üretiminin yüzde 71'ini, ihracatının yüzde 60'ını gerçekleştirdi. Bkz. Mücahit Çitil, *Küresel Üretim Ağları ve Lojistik Sektörü: Türkiye Örneği*, doktora tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2020, s. 238-44.

güçleneceği öngörülüyor.¹⁴

Öte yandan, tedarik zinciri yönetimi ile uğraşanlar sadece imalatçı ana firmalar değil. Bu alanda başı çekenler, 1960'ların sonlarından itibaren tedarik zincirlerini yönetmeye başlayan Walmart, K-Mart, Tesco, Carrefour gibi büyük perakende firmaları.¹⁵ Bir başka deyişle ticaret sermayesi, 1970'li yıllardan bu yana üretimin uluslararasılaşmasını hızlandırıyor. Günümüzde mesela Walmart'ın tedarikçilerinin yaklaşık yüzde 75-80'i Çin'de bulunuyor (ABD ile Çin arasındaki ticaret savaşını nedeniyle bu ticaretin bir kısmı şimdi Hindistan'a kaydırılıyor).¹⁶ Walmart, Target, Home Depot gibi firmalar aracılığıyla, her yıl on binlerce gemi milyonlarca konteyner dolusu tüketim malını Çin'den ABD'ye taşıyor. Bu durum ABD'de emekçilerin geçim araçları kitlesinin ucuzlamasını sağlıyor, böylece ilk anda reel gelirlerini artırıcı bir etki yapıyor; fakat uzun vadede, işsizliği de artırmak suretiyle, emeğin örgütlü gücünün az olduğu günümüz koşullarında, ücretler üzerinde aşağı yönlü baskı yaratıyor. Neoliberal döneme bir bütün olarak bakıldığında, ücretlilerin reel gelirlerinin sürekli gerilediği görülüyor.

Emperyalizmin tebessümü

Çin, Hindistan, Türkiye gibi geç kapitalistleşmiş ülkelerde sanayi üretiminin artmış olması bu gruptaki ülkelerin emperyalist merkez ülkelere “meydan okuduğu” anlamına mı geliyor? Bu sorunun kestirme bir yanıtı yok, zira geç sanayileşen ülkeler birçok bakımdan birbirlerinden farklılar. Bu grubun kendi içinde (BRICS kısaltmasıyla anılan) Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika Cumhuriyeti gibi en büyükler, dünya kapitalist iş bölümü içinde farklı roller üstlenmiş durumdadır. Örneğin, Rusya esas olarak ham madde ihraç ederken, Çin en büyük imalatçı, Hindistan ise sanayiye yönelik hizmet sektörlerinde daha ileride. Bunun yanı sıra, üretimin uluslararasılaşması ülkeler arasındaki ekonomik bütünleşmenin derinleşmesini beraberinde getiriyor. Birçok ülkede, ihracatın kayda değer bir kısmını ülke içinde işlemden geçirilen ithal ara mallar oluşturuyor. Hatta Çin'in ihracatının önemli bir bölümünü Çin'de faaliyet gösteren ABD sermayeli şirketler gerçekleştiriyor. Kısacası tablo ilk bakışta görüldüğünden biraz daha karmaşık.

Ekonomik bütünleşme derinleştikçe, bağımlılık ilişkileri yeni boyutlar kazanıyor. Mesele şu ki, bir malı üretmek, sadece üretim zincirinde bir konum işgal etmek demek. Oysa herhangi bir ürün, tasarım masasından nihai tüketicinin eline ulaşana kadar birçok aşamadan geçiyor. Bu süreçte emperyalist ülke firmalarının genellikle üretim öncesi ar-ge, tasarım gibi yahut üretim sonrası pazarlama, markalaşma gibi faaliyetlerde yer aldıkları; üretim yaptıklarında ise sermaye-yoğun, yüksek teknoloji ve katma değeri yüksek parçaların imalatını üstlendikleri; buna karşılık Türkiye gibi geç sanayileşen ülkelerdeki sermayelerin daha çok emek-yoğun kısımların

14 UNCTAD, *World Investment Report 2020*, s. 156 vd.

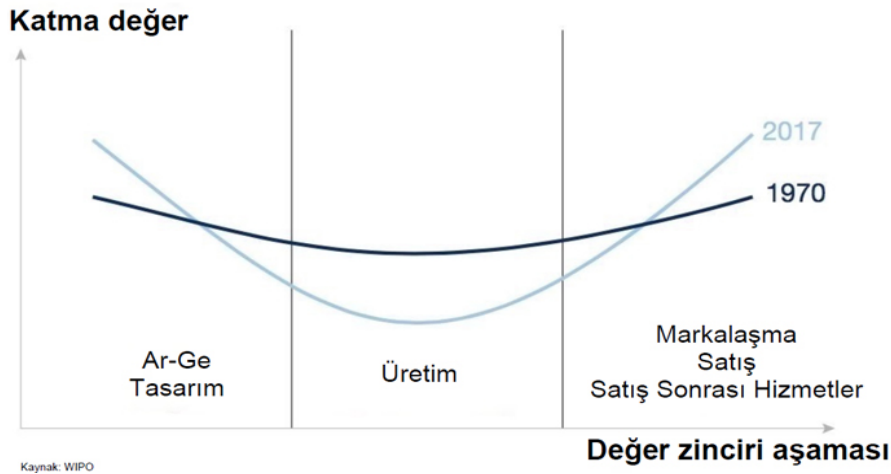
15 John Smith, *Imperialism in the Twenty-First Century: Globalization, Super-Exploitation, and Capitalism's Final Crisis*, New York: Monthly Review Press, 2016, s. 41.

16 Oscar Quine, “Walmart Triples India Exports as Major U.S. Companies Pivot From China”, *Newsweek*, 15 Aralık 2020, <https://www.newsweek.com/india-asian-countries-trade-war-walmart-1554632> (erişim: Nisan 2021).

imalatında “uzmanlaştıkları” bir sır değil.¹⁷ Örneğin, 2005 yılında Çin’in yüksek teknoloji ürünleri ihracatında ithalatın payı yüzde 90’dı; bu oran orta-ileri teknoloji ürünlerinde yüzde 50’ye, düşük teknoloji ürünlerinde yüzde 30’a düşmekteydi.¹⁸ Kısacası az gelişmiş ülkelerin sanayileşmeleri ile emperyalist hiyerarşi sona ermiyor, yeni bir biçime bürünüyor ve daha da karmaşıklaşıyor.

Günümüzün ana akım iktisadi yaklaşımında, bir ürünün üretim zincirinde geçtiği aşamalar “tebessüm eğrisi” ile görselleştiriliyor. Bu temsili eğrinin, ürüne her aşamada eklenen “katma değer” paylarını gösterdiği kabul ediliyor. Eğrinin oval şekli, üretim aşamasında daha az, tasarım veya pazarlama gibi faaliyetlerde daha çok katma değer eklendiği anlamına geliyor. Sermayenin ve onun ideolojik ifadesi olan neoklasik iktisadın baş aşağı duran dünyasında, bir malı tasarlamak yahut satmak, o malı üretmekten daha fazla önem taşıyor.

Şekil 1. Tebessüm eğrisi

Kaynak: Selin Arslanhan, “Değer zincirinin en değerli aşaması üretim değildir”, *Dünya*, 19 Mart 2018.

Aslında tebessüm eğrisi, bir ürüne hangi aşamada ne kadar değer eklendiğini değil, tam tersine, üretim aşamasında üretilen artı değere en çok kimin el koyduğunu gösteriyor. Örneğin büyük kısmı ABD dışında (otuzdan fazla ülkeden gelen bileşenlerle) üretilen bir iPhone X model telefonun ABD satış fiyatı 1000 dolar; sadece araştırma, tasarım ve marka süreçlerinde yer alan Apple firmasının kazancı ise 600 dolar civarında.¹⁹

Daha önceki iPhone 5C ve 5S gibi ürünlerde de kâr marjının sırasıyla yüzde 61 ve yüzde 67 olduğu görülüyor. Bangladeş’te üretilen ve ABD’de 175 dolara

¹⁷ World Bank, *World Development Report 2020*, s. 15-6.

¹⁸ Smith, *Imperialism in the Twenty-First Century*, s. 43.

¹⁹ E. Ahmet Tonak, “iPhone İşçilerini Nasıl Sömürüyor?”, *Devrimci Marksizm*, sayı 39-40, Yaz-Sonbahar 2019, s. 88.

satılan bir KP Maclane polo gömlekte, üretim maliyetinin üzerine yüzde 700'den fazla kâr ekleniyor. Yahut kahve gibi bir tarımsal ürüne bakacak olursak, örneğin Starbucks'ta satılan bir bardak kahveye ödenen paranın sadece yüzde 3 kadar bir kısmı kahvenin ekimini ve hasadını yapan üreticilere gidiyor.²⁰

Türkiye, Polonya, Brezilya, Çin gibi ülkelerin “tebessüm eğrisi” üzerindeki yeri çoğunlukla üretim aşamasıyla sınırlı. Fakat üretimde yaratılan artı değer büyük kısmı, iPhone örneğinde de görüldüğü üzere, aslında emperyalist ülkelere akıyor. 2013 tarihli bir araştırmaya göre, küresel değer zincirlerinde üretilen katma değer üçte ikisine gelişmiş kapitalist ülkelerin firmaları el koyuyor.²¹ Türkiye, Çin, Meksika gibi ülkelerde üretim aşamasında yer alan firmalar, Amerikan, Fransız, Alman firmalarıyla değil, zincirde kendileri ile aynı konumda bulunan diğer Çinli, Meksikalı firmalarla rekabet ediyorlar. “Dibe doğru yarış” biçiminde cereyan eden bu tarz rekabette daha ucuz işgücü kullanabilen, işçi haklarını daha fazla budayabilen ülkelerin firmaları daha büyük avantaj elde ediyor. Bununla birlikte, er veya geç, sermaye kendisine daha düşük ücretler vb. olanaklar sunan ülkeler buluyor. Tüm bu süreç, farklı coğrafyalarda yaşayan ve sermayenin aksine ülkeler arasındaki hareketleri büyük ölçüde sınırlandırmış olan emekçilerin isteseler de istemeseler de birbirleriyle çetin bir rekabete tutuşmuş olmaları sonucunu doğuruyor. Bundan avantajlı çıkarsa, emperyalist hiyerarşideki konumlarıyla orantılı biçimde, farklı ülkelerin sermayeleri oluyor.

Emekçilerin durumu

1970'lerin krizine yanıt olarak dünya kapitalizminin yeni bir yapılanmaya yöneldiğini, bunun bir eksenini emeğe karşı neoliberal politikaların oluşturduğunu, diğer eksenin sermayenin uluslararasılaşma atılımı ile şekillendiğini, bu atılımın üretim, ticaret ve finans alanlarında çarpıcı dönüşümleri beraberinde getirdiğini gördük. Neoliberal politikalar, finansallaşma ve üretimin uluslararasılaşması bir bütünlük sergiliyor, birbirlerini besliyorlar. Örneğin, ABD'de birbirini izleyen finansal genişleme dalgaları, yeni teknolojilere yatırılan sermayeden çok daha fazlasının finansal spekülasyona yönelmesine yol açıyor. Doların dünya parası niteliği sayesinde, yeryüzünün dört bir yanında üretilen (bir bölümü bizzat ABD firmalarınca ürettirilen) metalar Amerikan piyasasına akıyor. Dolayısıyla küresel üretim ağları ve buna eşlik eden finansallaşma, başta ABD olmak üzere emperyalist ülke sermayelerinin dünyada yaratılan toplam artı değer büyük kısmına el koymasına hizmet ediyor.

Farklı ülkelerde ödenen ücretlerin satın alma güçlerini kıyaslamak, ortak bir ölçü oluşturmak (örneğin Satın Alma Gücü Paritesi hesaplamaları) bir hayli zor. Bununla birlikte, gelişmiş kapitalist dünyadaki ücret ve refah düzeyleriyle diğer ülkelerdeki ücretler arasında uçurum bulunduğu biliniyor. Zaten Hindistan, Brezilya, Türkiye gibi ülkelere yönelen emperyalist ülke sermayelerinin başlıca amaçlarından biri bu farklılıklardan fayda sağlamak. Benzer sektörlerde (örneğin yazılım alanında veya çağrı merkezinde) benzer üretkenlikle çalışan bir Amerikan işçisinin

20 Smith, *Imperialism in the Twenty-First Century*, s. 15, 29, 34.

21 Aktaran: Smith, *Imperialism in the Twenty-First Century*, s. 49.

saat ücreti, mesela Hintli işçinin onlarca katına ulaşıyor.²² Piyasa döviz kuru ile hesaplanan saat ücreti değil de satın alma gücü paritesi esas alınacak olursa fark biraz azalıyor; yine de, OECD ülkelerindeki (Türkiye, Meksika, Şili, Kolombiya da bu grupta) ücretlerin satın alma gücü diğer ülkelerdekini ortalama 3,4 katı.²³

Bununla birlikte, emperyalist ülkelerdeki emekçilerin küresel üretim ağlarından yahut finansallaşma sürecinden avantaj sağladıkları söylenemez. Genel bir eğilim olarak, üretimin uluslararasılaşması, Walmart gibi perakende zincirlerinin Amerikan işçisine ucuz tüketim malı sunmasını sağlıyor. Fakat diğer taraftan, aynı süreç, işsizliği artırarak, ücretler üzerinde baskı yaratıyor. Nitekim gelişmiş kapitalist dünyanın genelinde, işçiler 40-50 yıl öncesine kıyasla ücretler ve sosyal haklar bakımından muazzam kayıplara uğramış durumdadır. Milli gelir içinde emeğin payı son kırk yıldır hemen her ülkede düzenli şekilde düşüyor, ülke içindeki ücret eşitsizlikleri de artıyor.²⁴ Neoliberal politikalar sonucunda, gelişmiş kapitalist dünyada yoksulluk ve gelir eşitsizliği derinleşiyor. Sosyal ve sendikal hakların budandığı, örgütlülüğün azaldığı bir dönemde işçiler kendi başlarının çaresine bakmak durumunda kalıyorlar. İşçi sınıfı içinde artan (çoğu zaman yapay şekilde oluşturulan) etnik, dinsel, cinsiyete veya vafsa dayalı katmanlaşmalar da ortak hareket etmeyi zorlaştırıyor. Genelde, emperyalist ülkelerdeki emekçilerin tüketim düzeyleri dünya ortalamasının çok üzerinde olmakla birlikte, bunun önemli bir boyutunu işçilerin yoğun şekilde kredi ilişkilerine çekilmesi oluşturuyor. Kredi mekanizmaları, emekçilerin sisteme olan bağımlılığını artırıp, bir tür borç köleliği de yaratıyor.²⁵

Kısacası neoliberal dönemde emekçilerin durumunun dünya genelinde gerilemiş olmasının maddi nedenleri bulunuyor. Dünya burjuvazisi, işçi sınıfı üzerindeki baskısını günden güne yoğunlaştırıyor. İşçi örgütlerini, siyasal ve sosyal hakları, hatta özel mülkiyete yönelik en ufak bir sorgulamayı dahi kendisine yönelik bir tehdit olarak görüyor (aslında bunda pek haksız sayılmaz). Bu yüzden de her ülkede gerici politik yapılara destek veriyor. 18. yüzyılda eski rejime karşı özgürlük, eşitlik, halk egemenliği, aydınlanma, bilim, laiklik gibi değerler adına mücadele veren, en azından böyle düşünmek isteyen burjuvazi, bugün tüm bu değerlerle cepheden savaşıyor.

c. Türkiye dünyanın neresinde?

Dünyada yaşananlara paralel olarak, son kırk yılda Türkiye’de de neoliberal bir modelin hayata geçirildiğini biliyoruz. 12 Eylül sonrasında Türkiye’de emek kar-

22 Bazı örnekler için bkz. Smith, *Imperialism in the Twenty-First Century*, s. 189-90.

23 Zak Cope, *Divided World Divided Class: Global Political Economy and the Stratification of Labour Under Capitalism*, Montreal: Kersplebedeb, 2012, s. 163.

24 ABD’de ücretlilerin en alt yüzde 90’lık bölümü, 1980 yılında toplam ücretlerin yüzde 42’sini alırken, 2011’de bu oran yüzde 28’e düştü. Smith, *Imperialism in the Twenty-First Century*, s. 134, 148.

25 Bu Türkiye işçi sınıfı için de geçerli. AKP döneminde geliri azalan emekçiler tüketici kredilerine yöneldiler ve tüketici kredileri (bilhassa konut ve ihtiyaç kredileri) hızla arttı, artan borç yükü ise emekçileri disiplin aracı işlevi gördü. Ekin Değirmenci, Elif Karaçimen ve Ahmet Haşim Köse, “AKP’li Yıllarda Türkiye Ekonomisi: Coşku, Durgunluk ve Tasfiye Eğilimleriyle Salınım”, *Toplum ve Hekim*, cilt 32, sayı 5, 2017, s. 331-2.

şıtı politikalar adım adım yerleşti, kurumlaştı. Bugün mesela özelleştirme tartışma konusu bile değil, olsa olsa özelleştirme gelirlerinin düşüklüğü sorun olarak görülüyor. Genel olarak, bu kırk yılda emekçilerin alım gücü giderek azaldı. İşsizlik artmakla kalmayıp, yüksek bir düzeyde kalıcılaştı. Sendikal haklar geriledi, grev yapmak fiilen (çoğu kez resmen de) yasak hale geldi. Bu dönem boyunca iktidarlar, kabaca 1980-2000 arasında esas olarak Türk-İş'in, AKP döneminde ise buna ilaveten Hak-İş'in önünü açtılar. Bazı sektörlerde (metal, perakende, lojistik gibi) ve bazı bölgelerde son zamanlarda bir kıpırdanma başlamış olmakla birlikte, 1980 sonrasında sendikalaşma oranları düştü, sarı sendikacılık (özellikle DİSK'in yasaklı olduğu yıllarda, ayrıca AKP döneminde kamu çalışanları arasında da) önemli zaferler kazandı. Kısacası sermayeye dost, emeğe düşman bir yapı oluştu. Bu gizli saklı bir şey değil, alenen ilan edilen, hatta yabancı sermayeye yönelik çağrılarda özellikle vurgulanan, AKP-MHP iktidarının gurur duyduğu ve hukuken geri döndülemeyecek şekilde sağlama almaya çalıştığı bir durum.

12 Eylül'den bu yana sürekli derinleşen emek karşıtı politikalar, hiç kuşkusuz Türkiye'nin dünya kapitalist sistemi içindeki yeri ile bağlantılıdır. 1980 sonrasında Türkiye sermayesinin dünya ekonomisi ile bütünleşmesi giderek yoğunlaştı. Söz konusu bütünleşme, ana hatlarıyla, 1980'li yıllarda dış ticaret, 1990'lı yıllarda finansal mekanizmalar ve Gümrük Birliği yoluyla ticaret liberalizasyonu aracılığıyla, 21. yüzyılda ise üretken sermaye hareketleri üzerinden gerçekleşti.²⁶ Ama üretken sermayenin hareketi ticari ve finansal ilişkileri de genişletir, sermaye artık tüm formlarıyla, bir bütün olarak uluslararasılaşır. Kabaca 2001 krizi sonrasında, AKP dönemine denk gelen yıllarda işte böyle bir süreç yaşadık, halen de yaşıyoruz.

Tablo 2: Türkiye'nin dış ticaretinde ülke grupları, 2013-2020

	İhracat (milyar \$)	AB Ülkeleri (%)	Diğer Avrupa (%)	Kuzey Amerika (%)	Yakın ve Ortadoğu (%)	Asya (%)	İthalat (milyar \$)	AB Ülkeleri (%)	Diğer Avrupa (%)	Kuzey Amerika (%)	Yakın ve Ortadoğu (%)	Asya (%)
2013	161,5	36,1	14,9	4,7	24,2	8,0	260,8	34,6	18,9	5,7	8,9	21,8
2014	166,5	37,3	15,6	4,7	23,7	7,5	251,1	34,7	17,1	5,8	8,6	23,3
2015	151	37,4	16,8	5,1	22,7	7,3	213,6	35,9	16,2	5,9	6,8	25,5
2016	149,3	40,2	14,8	5,4	22,7	6,9	202,2	37,2	13,8	6,1	7,0	26,7
2017	164,5	41,3	12,3	6,3	23,2	7,2	238,7	34,3	16,4	6,1	8,6	24,1
2018	177,2	43,7	13,5	5,9	18,3	7,5	231,2	33,3	16,5	6,5	8,2	23,3
2019	180,8	42,4	13,5	5,5	19,4	7,4	210,3	32,3	17,6	6,4	7,6	22,5
2020	169,7	41,3	14,4	6,6	18,5	7,5	219,5	33,4	16,3	5,7	9,2	22,3
Ortalama		40,0	14,5	5,5	21,6	7,4	Ortalama	34,5	16,6	6,0	8,1	23,7

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı, Dış Ticaret İstatistikleri; <https://ticaret.gov.tr/is->

26 Türkiye kapitalizminin “dışa açılma” evreleri konusunda bkz. Özgür Öztürk, *Türkiye’de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2010.

tatistikler/dis-ticaret-istatistikleri (erişim: Nisan 2021).

Küresel üretim ağlarının yapılanışı içinde Türkiye coğrafyası, Avrupa'nın çeperinde yer alan Polonya, Macaristan, Portekiz gibi ülkelere benzer bir nitelik sergiliyor. Nitekim Türkiye'nin dış ticaretinin (hem ihracat hem ithalat olarak) yüzde 50'den biraz fazlası Avrupa ülkeleri ile yapılıyor. Yakındoğu, Ortadoğu ve Asya ülkeleri ile yapılan dış ticaret ise kabaca yüzde 30 civarında. **Bu grubun kendi içinde** Asya'nın payı ihracatta dörtte bir, ithalatta ise dörtte üç seviyesinde (Tablo 2).

Türkiye'nin ithalatında, (ithalatın yüzde 15-20'sini oluşturan) enerji gibi girdiler ve işlenmek üzere alınan yarı mamul mallar önemli yer tutuyor. İthalatın dörtte üçü ara mallardan, diğer bir deyişle petrol-doğalgaz gibi ham maddelerden ve yarı mamul girdilerden oluşuyor (Tablo 3). Yüzde 15 civarındaki yatırım malı ithalatını da buna eklediğimizde, Türkiye'nin ithalatının neredeyse yüzde 90'ının tüketim için değil, başka malların imalatında kullanılmak üzere ithal edildiğini görüyoruz. Dolayısıyla kimi çevrelerde popüler olan "saman ithal ediyoruz, buğday ithal ediyoruz" gibi yakınmalar, gıda güvenliğine dikkat çekmek bakımından anlamlı olmakla birlikte, esas sorunu ıskalıyor. Zira esas sorun şu veya bu malı ithal etmek değil; daha ziyade, dünya ekonomisi ile ihracata yönelik ama aynı zamanda ithalata bağımlı bütünleşme tarzı nedeniyle, sermaye birikimi devam ederken emekçilerin ve bütün bir toplumun her gün biraz daha yoksullaşması.²⁷

Tablo 3: Türkiye'nin dış ticaretinin mal gruplarına göre bileşimi, 2013-2020

	İhracat (milyar \$)	Yatırım malları (%)	Ara mallar (%)	Tüketim malları (%)	İthalat (milyar \$)	Yatırım malları (%)	Ara mallar (%)	Tüketim malları (%)
2013	161,5	10,4	50,0	39,3	260,8	14,4	72,5	12,8
2014	166,5	10,6	47,4	41,3	251,1	14,6	72,3	13,0
2015	151	10,9	47,4	41,0	213,6	16,7	68,7	14,4
2016	149,3	11,2	46,8	41,4	202,2	17,8	67,2	14,8
2017	164,5	11,7	46,5	41,3	238,7	14,0	72,8	12,9
2018	177,2	11,8	47,6	40,1	231,2	13,0	75,6	11,0
2019	180,8	11,9	47,2	40,2	210,3	12,4	77,3	10,1
2020	169,7	11,7	47,4	40,3	219,5	14,5	74,3	11,0
Ortalama		11,3	47,5	40,6	Ortalama	14,7	72,6	12,5

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı, Dış Ticaret İstatistikleri; <https://ticaret.gov.tr/istatistikler/dis-ticaret-istatistikleri> (erişim: Nisan 2021).

²⁷ Türkiye'de yoksulların yüzde 68'ini emekçi sınıf oluşturuyor. Bu bakımdan "çalışan yoksullar toplumu" nitelemesi uygun düşüyor. Değirmenci, Karaçimen ve Köse, "AKP'li Yıllarda Türkiye Ekonomisi", s. 339.

Bileşimine bakıldığında, ihracatın yarıya yakınının ara malı, yüzde 40'ının tüketim malı ihracatı olduğu görülüyor. İhracatta ana kalemleri motorlu kara taşıtları, makineler, elektrikli eşyalar, metal, plastik, tekstil ve gıda ürünleri oluşturuyor. Ciddi ölçüde ithal girdiye dayanan bu ihracat, makine haricinde, genellikle düşük veya orta teknoloji ürünlerde yoğunlaşıyor. Kâr marjı az olan bu tip standart ürünlerin piyasalarında yaşanan sert fiyat rekabeti nedeniyle, imalatta ucuz işçilik büyük önem taşıyor. Ayrıca, otomotiv, beyaz eşya, elektronik gibi sektörlerde de Türkiye'de üretim sürecinin daha ziyade emek yoğun kısımları gerçekleşiyor. Kısacası Türkiye sermayesi, genellikle, "tebessüm eğrisi"nin orta kısmında, emek yoğun imalat işlerinde yer alıyor.²⁸

Türkiye'nin dünya kapitalist üretim ilişkileri içindeki konumu, ana hatlarıyla, Asya'dan ve Avrupa'nın çevre ülkelerinden ara malı satın alan, bunları Rusya'dan aldığı enerji ve ülke içindeki ucuz işgücü ile işleyerek Avrupa'ya ve kısmen de Ortadoğu'ya ihraç eden bir üretim platformu biçiminde özetlenebilir. Böyle bir konum, ucuz işgücüne dayalı üretimi kaçınılmaz hale getiriyor. İnşaat, tekstil, gemi yapımı, gıda, hizmetler gibi emek yoğun sektörlerde zaten vahşi bir emek sömürüsü ve kayıt dışı çalışma hüküm sürüyor. Fakat ihracata yönelik sektörlerde, hatta kamuda bile yoğun bir taşeronlaşma eşliğinde düşük ücret politikası gözleniyor (sermayenin saldırısı elbette sadece ücretler konusuyla sınırlı değil, fakat ana gösterge olarak bu alınabilir). DİSK-AR verilerine göre Türkiye'de emekçilerin altıda biri (3,3 milyon işçi) asgari ücretin altında, 1 milyona yakın işçi ise asgari ücretin yarısından az ücret alıyor. Tüm çalışanların yüzde 38'i asgari ücretle veya daha azına, yüzde 25'i de asgari ücretin 1,5 katını aşmayan ücretlerle çalışıyor.²⁹ Kısacası asgari ücret neredeyse ortalama ücret haline gelmiş bulunuyor. 1980'den bugüne geçen kırk yıl boyunca reel ücretlerin az çok düzenli şekilde gerilemiş olması, Türkiye'de üretim ilişkilerinin seyrinin en özlü ifadesini oluşturuyor. Fakat gelinen aşamada, birikimin sürdürülebilmesi için düşük ücretler de artık yetmiyor.

Dış ticaretin (ihracat + ithalatın) Türkiye'nin milli gelirine oranının yüzde 50'ye yakın olduğu dikkate alındığında, Türkiye kapitalizminin dünya ile bütünleşmesinin hayli ileri düzeyde olduğu söylenebilir. Fakat üretimin (dolayısıyla ihracatın) ithalata bağımlı niteliği, sürdürülmesi güç çelişkiler yaratıyor. Türkiye imalat sanayinde (1995-2011 yılları arasında) kullanılan ara mallarda ithal girdi oranı ortalama yüzde 56'ydı.³⁰ 2000 yılı sonrasında özellikle ihracata yönelik imalat sanayi ürün-

28 Ceren Gündoğdu ve Dürdane Şirin Saracoğlu, "Participation of Turkey in Global Value Chains: An Analysis Based on World Input Output Database", *ERC Working Papers in Economics* 16/10, 2016, s. 6, 15, 25; Huriye Alkın, "Türkiye'nin İhracatının Katma Değer Dağılımı ve İthal Girdi Bağımlılığı: 2000-2014 Dönemi için Küresel Değer Zinciri Analizi", *Akdeniz İİBF Dergisi*, cilt 20, sayı 1, 2020, s. 73-4, 77. Bu ikinci makalede yazarın ulaştığı sonuçlardan biri şöyle: "Türkiye ... küresel değer zincirinde, düşük katma değerli, ithal girdi oranı yüksek, birim fiyatları düşük ürünler üreterek emek yoğun aşamalarda yer almaktadır" (s. 82).

29 DİSK-AR, *Salgın Günlerinde Asgari Ücret Gerçeği Araştırması 2021*, İstanbul, 2020, s. 8. <http://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2020/12/2021-asgari-ucret-son.pdf> (erişim: Nisan 2021).

30 Gündoğdu ve Saracoğlu, "Participation of Turkey in Global Value Chains", s. 28.

lerinde ithal girdi payının daha da arttığı belirtiliyor.³¹

Türkiye'nin 40 yıllık "ihracata dönük sermaye birikimi" macerasının temel açmazı şu: ihracat yapabilmek için, ihracatı aşan miktarda ithalat yapılıyor.³² Fakat bu akıl dışı sistem, özellikle büyük sermayeler için uzun süre boyunca muazzam kâr olanakları yarattı. Dâhilde İşleme Rejimi gibi uygulamalar, işlenerek ihraç etmek üzere ithal edilen ara mallarda gümrük vergilerini kaldırarak, kârların patronlara kalmasını, maliyetlerinse toplumun sırtına yıkılmasını sağladı.³³ Hem ihracat hem de ithalat yapan büyük imalatçı kesimleri gözetken böyle bir yapı dış ticaret açıklarını düzenli olarak artırdığı ve turizm vb. yollarla elde edilen döviz de bu açığı kapatmaya yetmediği için, yabancı sermaye girişleri zorunlu hale geliyor, bunun için de yüksek faiz verme mecburiyeti ortaya çıkıyordu. Öte yandan, ithalatın sürdürülebilmesi de döviz kurunun düşük seviyede kalmasını, TL'nin nispeten değerli tutulmasını gerektiriyordu. Dolayısıyla düşük kur, yüksek faiz gibi bir ekonomi politikası tercihi kendiliğinden şekillenmişti.

Bununla birlikte, özellikle 2015 sonrasında, artık bu politikanın da sürdürülemez hale geldiğini görüyoruz. Giderek yükselen dış borçlar, döviz kurlarını da yukarı çekerek, yine yüksek seviyelerdeki faiz oranıyla birlikte öldürücü bir bileşim yaratıyor. Üstelik döviz kurunun yükselişi ihracatta ancak sınırlı artışlar sağlayabiliyor.³⁴ İşsizliğin, enflasyonun, döviz kurunun, faiz oranının, iç ve dış borçların hep birlikte yükseldiği bu akla zarar ekonomik tablonun **başlıca** nedeni beceriksiz yöneticiler, yolsuzluklar, kamu kurumlarındaki israf yahut "beşli çete" değil. Kuşkusuz bunların hepsinin payı var; fakat esas neden, Türkiye coğrafyasının dünya kapitalist üretim ilişkileri içindeki konumlanması. 21. yüzyılın Türkiye ekonomisi bağlamında daha fazla üretim ve ihracat demek, daha fazla ithalat, daha fazla dış açık, daha fazla yoksullaşma demek. Bu yapının kendisi değişmeden yapılacak her türlü "reform" ancak bir binanın dış cephesinin boyanması türünden etkiler yaratacaktır.

2. Pandeminin etkileri

Dünyada ve Türkiye'de üretim ilişkilerinin yapılanışına ana hatlarıyla baktık. Pandeminin bu yapılar üzerindeki etkileri neler oldu? Önümüzdeki dönemde bizi ne gibi **muhtemel** gelişmeler bekliyor? Bu sorulara yine hem dünyada hem de Türkiye'de üretim, finans, ticaret alanlarına ve sermaye-emek ilişkilerine bakarak yanıt vermeye çalışalım.

Öncelikle Covid-19 salgınının yarattığı çöküşün 2008 çöküşünden daha derin olduğunu anımsamakta fayda var. Dünya Bankası gibi resmi bir kurum bile "Co-

31 Alkın, "Türkiye'nin İhracatının Katma Değer Dağılımı ve İthal Girdi Bağımlılığı", s. 77.

32 Bu irrasyonel yapının mimarlarından biri sayılabilecek Rahmi Koç bile, 2008 yılındaki bir konuşmasında 107 milyar dolar ihracat yapmak için 170 milyar dolar ithalat yaptığımızı belirterek, bu işte bir yanlışlık olduğuna dikkat çekmişti. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/koctan-hukumete-uyari-8272758>.

33 2003-2015 arasında gerçekleştirilen ihracatın neredeyse yarısı (yüzde 46'sı) Dâhilde İşleme Rejimi kapsamındaydı. Nihat Dağıstan, "Küresel Değer Zincirlerinin Türkiye'nin Dış Ticaret ve Üretim Yapısına Etkileri", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, cilt 13, sayı 13, 2017, s. 833.

34 Bu duruma Dünya Bankası da dikkat çekiyor: *World Development Report 2020*, s. 108.

vid-19, ölçeği geçtiğimiz yüz elli yılda ancak iki Dünya Savaşı ve Büyük Depresyon tarafından aşılın küresel bir durgunluğa neden oldu. Her ne kadar küresel ekonomik faaliyetler yeniden artıyorsa da, öngörülebilir gelecekte bildiğimiz iş yaşamına dönülmeyecek gibi görünüyor” diye belirtiyor.³⁵ On iki yılda iki büyük finansal çöküşle, dünya kapitalizmi kendi rekorlarını kırıyor. Kriz öncesi döneme egemen olan görece canlılık ve iyimserlik havası, şimdi çok gerilerde kalmış bulunuyor.³⁶

2008 krizi ilkin ABD’de Wall Street’te patlak vermiş, sonra diğer ülkelere ve sektörler yayılmıştı. 2020 çöküşü ise Çin’in Wuhan bölgesinde ortaya çıkan virüsle başladı ve dünyaya yayıldı. Simetri gözden kaçacak gibi değil: biri ABD’de dünyanın finans merkezlerinden birinde, diğeri Çin’de dünyanın sanayi merkezlerinden birinde başlıyor.³⁷ Finans ve üretimin diyalektik birliğine çarpıcı bir örnek!

Pandemi ile birlikte tedarik zincirlerinin koptuğunu, birçok sektörde üretimin aksadığını, hizmet sektörlerinde çok sayıda iflas yaşandığını, işsizliğin hızla arttığını gördük. Uluslararası Çalışma Örgütü’ne göre, 2020’nin ilk üç çeyreğinde, bir yıl öncesine kıyasla dünya genelinde emek gelirleri yüzde 10’dan fazla (3,5 trilyon dolar) azaldı. Enformel çalışanların dörtte üçü (1,6 milyar emekçi!) salgından dolayı zarar gördü.³⁸ Bunlar sadece gelir kayıpları. Doğru dürüst koruyucu malzeme verilmediği için, sağlıksız koşullarda çalışmaya devam ettiği için, aşılınmadığı için hastalanan, ölen, hayatta kalsa bile sağlığı kalıcı hasar gören emekçiler bu tabloya dâhil değil. DİSK’in bir araştırması, DİSK üyeleri arasında Covid-19 yaygınlığının genel ortalamasının 3,2 katı olduğunu ortaya koymuştu.³⁹ Kısacası Covid-19 esas olarak işçi sınıfını vurdu.⁴⁰ Ayrıca, pandemi dönemindeki kapanma uygulamaları ve diğer yasaklar, daha düşük ücretle çalışanları daha fazla etkiledi. Kadınların daha yüksek oranda yer aldığı enformel sektörler, hizmet sektörleri, ev işçiliği ve bakım emekçiliği gibi kayıt dışı, güvencesiz ve düşük ücretli işlerde çalışanlar daha fazla etkilenirken, pandemiyle birlikte kadınların ev içi yükleri de arttı. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra, dünya genelinde tek bir yılda 100 milyona yakın insan aşırı yoksul

35 World Bank, *Global Economic Prospects*, s. 3.

36 21. yüzyılın ilk on yılında ortalama olarak dünya ticareti yılda yüzde 9, dünya millî geliri yüzde 7, yabancı doğrudan yatırımlar yüzde 8 artmıştı. 2010’lu yıllarda bu oranlar sırasıyla yüzde 2,7, yüzde 3,1 ve yüzde 0,8 oldu. UNCTAD, *World Investment Report 2020*, s. 123.

37 *Fortune Global 500* listesindeki şirketlerden 200’den fazlası Wuhan bölgesinde üretim yapıyor. Dünyada 51 bin işletmenin bir veya daha fazla birinci seviye tedarikçisi, en az beş milyon işletmenin de bir veya daha fazla ikinci seviye tedarikçisi Wuhan bölgesinde yer alıyor. Dünyanın en geniş 1000 tedarik zincirinin Wuhan’da 12 binden fazla tesisi bulunuyor. Gülsün Nakıboğlu, “COVID-19 Döneminde Küresel Tedarik Zincirlerinde Yaşananlar ve Dönüşüm”, *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 17, sayı 2, 2020, s. 3.

38 ILO, *Global Wage Report 2020–21*, Geneva, 2020, s. 22.

39 DİSK, *Covid-19 DİSK Raporu 3*, 27 Nisan 2020, <https://tinyurl.com/8mu37ue9> (erişim: Nisan 2021).

40 Pandemi yönetiminin sınıf karakteri konusunda bkz. Ertuğrul Oruç, “Koronavirüs Pandemisinde Türkiye”, *Devrimci Marksizm*, sayı 44, Sonbahar 2020; Levent Dölek, “Covid-19: İki Savaş, Tek Zafer” ve Sungur Savran, “Korona Virüs Pandemisi: Emsali Olmayan Bir Uygarlık Krizi”, *Devrimci Marksizm*, sayı 43, Yaz 2020.

durumuna düştü.⁴¹

Pandemi döneminde özellikle gelişmiş kapitalist ülkelerde devletlerin zor duruma düşen sermayelere ve kısmen de emekçilere çeşitli destekler sağladıkları görüldü. Genel olarak, G20 ülkelerinde 2020 yılında 7,5 trilyon doları geçen destek paketleri uygulamaya girdi.⁴² Avrupa genelinde bu desteklerin, emekçilerin gelir kaybının kabaca yarısını telafi ettiği hesaplanıyor. Fakat daha büyük destek elbette patronlara gitti. DİSK-AR'ın hesaplamalarına göre, Covid-19 ile mücadelede nakit harcama ve desteklerin milli gelire oranı zengin ülkelerde yüzde 12,7, orta gelirli ülkelerde yüzde 3,6, yoksul ülkelerde ise yüzde 1,6 oldu. Türkiye'de ise çok daha düşük bir seviyede, yüzde 1,1'de kaldı.⁴³ Nisan 2020 ile Mart 2021 arasında İşsizlik Sigortası Fonu'ndan 2,5 milyon işçiye 10,2 milyar TL nakdi ücret desteği sağlanırken (bu bir işçiye bir yılda 4000 TL demek), işverenlere 18,3 milyar TL ödendi.⁴⁴ Kısacası devletin sınıf refleksleri bir kez daha kendisini gösterdi.

Resmî tahminlere göre 2020 yılında dünya reel geliri yüzde 4,3, dünya ticaret hacmi ise yüzde 9,5 oranında azaldı. Gelişmiş kapitalist ülkelerde daralma daha yüksek oranda olurken, özellikle Avro bölgesi (yüzde 7,4) ciddi bir çöküş yaşadı.⁴⁵ Yine resmî tahminlere göre, küresel ölçekte doğrudan yabancı yatırımlar yüzde 40 civarında azalırken, 2021 yılında yine yüzde 5 ila 10 arasında azalması bekleniyor.⁴⁶

Üretimdeki ve ticaretteki daralma emtia fiyatlarının da çökmesine yol açtı. Örneğin petrol fiyatı 2020 yılında son 20 yılın en düşük seviyelerini gördü. Bununla birlikte, 2020 yılının ikinci yarısından itibaren, emtia fiyatları yeniden hızla artmaya başladı. Bunun bir nedeni, tedarik zincirlerindeki kesintilerin firmaları yerel (ulusal veya bölgesel) alternatif arayışlarına yöneltmesi, buna bağlı olarak da maliyetlerin ve fiyatların yükselmesi. Bir diğer neden ise pandemi nedeniyle piyasaya yine bol miktarda para sürülmesi nedeniyle fiyatların artmaya başlaması. 2021 Nisan ayı itibarıyla, tıpkı 1972-73 yıllarında yaşanan benzeyen yapay bir ekonomik canlılık, emtia kıtlıkları ve fiyatlarda hızlı artışlar görülüyor.

Artık alışıldığı üzere, başta ABD olmak üzere kapitalist devletler pandemiden kaynaklı kriz karşısında bir kez daha para arzını artırmaya yöneldiler. Nitekim FED'in bilanço büyüklüğü bir yılda dört trilyon dolardan neredeyse sekiz trilyon dolara,⁴⁷ geniş tanımlı para arzı M2 ise 16 trilyon dolardan neredeyse 20 trilyon dolara yükseltildi.⁴⁸ Pratikte bu, Fed'in para yağdırması anlamına geliyor. Bu yapay

41 ILO, *Global Wage Report 2020–21*, s. 24-7.

42 ILO, *Global Wage Report 2020–21*, s. 28, 50.

43 <https://infogram.com/57079fd5-4ed8-4d41-ac78-a0afb5158f7c> (erişim: Nisan 2021).

44 DİSK-AR *Araştırma Bülteni*, 14 Nisan 2021, <https://tinyurl.com/bbkssnxx> (erişim: Nisan 2021).

45 World Bank, *Global Economic Prospects*, s. 4.

46 UNCTAD, *World Investment Report 2020*, s. 2.

47 Bu meblağ 2008 krizi öncesinde 850 milyar dolardı, böylece son 13 yılda dokuz katına çıkmış oluyor. <https://fred.stlouisfed.org/series/WALCL> (erişim: Nisan 2021).

48 M2, dolaşımdaki nakit parayı ve vadesiz mevduatlar gibi kısa sürede nakde dönüştürülebilecek likit varlıkları içeriyor. 2020 yılında Fed tarafından M2 para arzı tanımında değişiklik yapıldı. Fakat işin özü değişmedi. <https://www.federalreserve.gov/releases/h6/current/default.htm> (erişim: Nisan 2021).

bolluk ortamında, borsalarda ve kripto paralar gibi spekülâtif alanlarda hızlı ve inanılması zor fiyat artışları görüldü. Pandemi sonrasında (veya pandemi henüz sona ermeden) büyük bir finansal çöküşün yaşanacağı da az çok kesinlik kazandı.

Bu yöndeki işaretlerden bir diğeri, pandemi öncesinde zaten çok yüksek düzeyde seyreden küresel borçluluğun şimdi arşa çıkmış olması. Uluslararası Finans Enstitüsü'nün düzenli olarak güncellediği verilere göre, Şubat 2021 itibarıyla küresel borçlar 281 trilyon dolar gibi inanılmaz bir düzeye (küresel hasılanın 3,5 katına) yükselmiş durumda. Bunun 51,1 trilyonu hanehalklarına, 67,5 trilyonu finans sektörüne, 80,6 trilyonu finans-dışı firmalara, 82,3 trilyon doları devletlere ait. 2020 yılında toplam borçlara 24 trilyon dolar eklendiği belirtiliyor.⁴⁹

Türkiye'de borçluluk dünya ortalamasına veya benzer ülkelere kıyasla daha düşük seviyede. Fakat pandemi döneminde Türkiye'de de borçlarda artış gözleniyor. 2019 Eylül ayı ile 2020 Eylül'ü arasında Türkiye'de hanehalkı finansal yükümlülükleri yüzde 42 arttı (622 milyar TL'den 883 milyar TL'ye). 261 milyar liralık bu artışın 145 milyarı ihtiyaç kredilerinden, 18 milyarı kredi kartı borçlarından, 90 milyara yakın kısmı da (kredi faiz oranları bir süre düşük tutulduğu için) konut kredilerinden kaynaklandı. Dolayısıyla, konut kredileri bir yana bırakılsa bile, bu dönemde hanehalkı borçluluğu yüzde 30'a yakın oranda yükselmiş oldu.⁵⁰ İşsiz kalan, geliri azalan emekçiler ister istemez borca yöneldiler.

Türkiye'de dış borçların da hayli tehlikeli düzeylere yükseldiği görülüyor. Dış borcun millî gelire oranı 2001 krizinde yüzde 56'ya çıkarak rekor kırmış, sonra bir miktar azalmıştı. 2018 ve 2019'da tekrar yüzde 50'leri aştı, 2020 yılında ise yüzde 63'e yükseldi. Dış borç stoku 450 milyar dolara ulaşmış durumda. Bunun 255 milyar doları özel borç, kalanı ise kamu (173 milyar dolar) veya TCMB borcu (21,4 milyar). Ayrıca, toplamın yaklaşık üçte biri kısa vadeli borç ve bir yıl içinde ödenmesi gerekiyor.⁵¹ Tüm bu veriler, Türkiye ekonomisi açısından da pandeminin etkileri bir şekilde geride kalsa dahi önümüzdeki dönemin zor geçeceğinin işaretleri.

3. Muhtemel gelişmeler

Önümüzdeki dönemde üretim, ticaret, finans alanlarında ve emek-sermaye ilişkilerinde bizi bekleyen muhtemel gelişmeler neler? Bazı sonuçlar şimdiden şekillenmeye başlıyor.

Genel olarak, dünya kapitalizminin uzun depresyonunun giderek daha da derinleşeceği anlaşılıyor. 2008 krizi ile başlayan süreç pandemi ile birlikte yeni bir evreye geçiyor. Ufukta şiddetli ekonomik krizler, sonra hızlı ve yalancı bahar niteliğinde toparlanmalar, ardından daha büyük ölçekli krizler görünüyor. Böyle bir ortamda ticaret savaşlarının silahlı-bombalı savaşlara, otoriter eğilimlerin faşizme dönüşmesi şaşırtıcı olmayacaktır. Ama kapitalizmin büyük depresyon dönemleri aynı zamanda büyük alt üst oluş dönemleridir. Özellikle işçi sınıfının nispeten daha örgütlü olduğu ülkelerde ve bölgelerde emekten yana güçlerin çok hızlı ilerleme kaydetmesi de

49 IIF, *Global Debt Monitor*, 17 Şubat 2021, <https://tinyurl.com/c72hj3j7> (erişim: Nisan 2021).

50 TCMB, *Finansal İstikrar Raporu*, Kasım 2020, s. 25.

51 Alaattin Aktaş, "Dış borçta son otuz yıl; nereden nereye...", *Dünya*, 1 Nisan 2021.

olanak dâhilindedir. Kısacası ekonomik bunalımın derinleşeceği, siyasal planda ise sürprizlerin yaşanacağı çalkantılı bir döneme girdiğimiz söylenebilir.

Üretim alanında, küresel üretim zincirlerinin boylarının kısalması, üretim ağlarının “yerelleşmeye” yönelmesi beklenebilir. 2008 sonrasında güçlenen “ulusal” vurular ve ticaret savaşları bağlamında, pandemi dünya ekonomisindeki bölgeselleşme/yerelleşme eğilimlerini hızlandıracak gibi görünüyor. Kısacası “küreselleşme” söylemi daha az, “yerli ve milli” retoriği daha da fazla kullanılacak. Fakat bu durum yeni bir “ithal ikamesi” çağına girdiğimiz anlamına gelmiyor. Pandemi sonrasında dünya ticareti yeniden artabilir, ama muhtemelen bölgesel niteliği daha belirgin olacaktır. Bu bağlamda, Türkiye ve Meksika gibi, büyük ekonomilerin hemen yanı başında konumlanmış büyükçe sanayi ülkelerindeki sermayelerin belirli bir avantaj elde edeceği düşünülebilir. AKP’nin pandemiye büyük bir “fırsat” olarak yaklaşması, Erdoğan’ın salgının başlarında “Önümüzde çok güzel bir tablo var” gibi konuşmalar yapması böyle bir beklentiye, yirmi beş yıldır arzulanan “Avrupa’nın Çin’i olma” özlemine dayanıyor. Bunun emekçiler açısından ne anlama geleceğini tartışmaya bile gerek yok.

Diğer taraftan, küreselleşmeden geri adımın, “Keynesyen sosyal refah devleti” benzeri bir modele dönüş biçiminde olmayacağı görülüyor. Son günlerde ABD’de Biden yönetiminin fiziksel altyapı yatırımları için büyük kaynak ayırma, şirketlerden daha fazla vergi alma planları, kamuoyunda “sosyal demokrat” bir çizginin habercisi gibi yorumlanıyor. Oysa daha ziyade, Japonya’nın 1990’lardan bu yana durgunluktan çıkabilmek için muazzam ölçekli altyapı yatırımlarına girişmesini (sonuçta başarılı olamamış bir çaba bu) andırıyor. Pandemi sonrasında yaşanacak krizler ve küreselleşmeden geri adımlar, çok büyük olasılıkla “refah devleti” değil, daha fazla neoliberalizm getirecek. Zira dünya işçi sınıfının örgütlülük düzeyi ve mücadele gücü *şimdilik* düşük, kapitalist sistem üzerinde baskı yapacak (Sovyetler Birliği gibi) işçi devletleri de yok; ayrıca dünya ekonomisi canlılık evresinden değil, büyük bir depresyonun içinden geçiyor. Böyle bir ortamdan “sosyal refah devleti” beklemek, iyimserliği çok aşan bir saflık anlamına gelir (kaldı ki sözde “refah devleti” denilen oluşumun da ne kadar işçi dostu olduğu tartışılır). Hiç kuşkusuz, bir büyük depresyon çağında bile emekçilerin örgütlü mücadele vermek suretiyle çeşitli kazanımlar elde etmeleri mümkündür (örneğin, ABD işçi sınıfı ücretli izin hakkına 1930’larda kavuşmuştur). Önemli olan, bu kazanımları ileri taşıyacak, dar anlamda ekonomik-sendikal alanın ötesine, sosyal ve siyasal alanlara doğru genişletebilecek sınıf örgütlerinin oluşturulmasıdır.

Bir diğer muhtemel gelişme, özellikle hizmetler sektöründeki daralmaya bağlı olarak, kadın emeğinin ücretli emek piyasasından geri çekilmesi biçiminde karşımıza çıkabilir. Neoliberal dönemde birçok yeni sanayileşen ülkede kadın emeği özellikle ihracata dönük imalatta önemli rol oynamıştı. Fakat artan işsizlik ve gerileyen reel ücretler nedeniyle, süreç tersine dönmeye başlamış, son yıllarda ihracat sektörlerinde kadın emeği oranı azalmıştı. Kadınların daha fazla temsil edildiği hizmet sektörleri gibi alanlarda pandemi döneminde büyük iflaslar yaşandı. Dünya Bankası, Türkiye gibi (“Yükselen Piyasalar ve Gelişmekte Olan Ekonomiler” adını verdiği gruptaki) ülkelerde istihdamın yüzde 43’ünü hizmet sektörlerinin, bu sektörlerdeki istihdamın yüzde 61’ini kadınların oluşturduğunu belirterek, kadınların

kitlesel olarak üretimden çekilme riskine işaret ediyor.⁵² Türkiye’de son dönemde İstanbul Sözleşmesi çerçevesindeki hamleler ve giderek artan “aile” vurgusu, kadınların yeniden eve hapsedilmesi tehlikesi bağlamında değerlendirilebilir. Bu kesinlikle gerçek bir tehlikedir, ama kaçınılmaz bir kader olmadığını vurgulamak gerekiyor. Zira iktidarın bu tarz hamleleri, aynı zamanda, kadınların köleleştirilmeye karşı mücadelesinin de yaygınlaşmasına yol açıyor. Bir kez daha, şu an için egemen durumda bulunan baskıcı eğilimlerin sürdürülmesinin giderek zorlaştığını görüyoruz.

Önümüzdeki dönemde küresel üretim ağlarının yanı sıra, özellikle hizmet sektörlerindeki sermayelerin de yeniden yapılanmaya ve bu esnada emekten tasarruf etmeye yönelmesi (örneğin bankalarda evden çalışmanın yaygınlaşması) beklenebilir. Bu durum işsizliği artıracak, ücretlerin ve sosyal hakların daha da gerilemesine yol açacaktır. Birçok kurum daha şimdiden pandemi sonrasında da işçilerin önemli bir kısmının evden çalışmaya devam edeceğini açıklamıştır. Özellikle beyaz yakalı emekçiler açısından bunun pek hayra alamet olmadığı söylenebilir. Kolektif davranabilme becerisi zaten az olan bu kesim, artık iyice atomize hale gelecektir. Proje bazlı çalışma, esnek çalışma kural halini alırken, örgütsüz emekçiler kendi başlarının çaresine bakmaya yönelmek durumunda kalacaktır. Kısacası iletişim teknolojilerindeki olağanüstü gelişmeler, emekçileri daha fazla disipline etmenin, emek üzerindeki sermaye tahakkümünü pekiştirmenin aracına dönüşmüştür.

Öte yandan, sermaye tarafından böylesine hevesle kucaklanan evden çalışma pratiğinin uzun vadede beklenenin tam tersi sonuçlar vermesi de olasıdır. Emekçiler bu yeni teknoloji karşısında ilk anda hazırlıksız yakalanıp, çalışma saatlerinin uzamasına ve iş yükünün artmasına tepki göstermekte zorlandılar. Fakat iletişim araçlarının gelişmesi, herhangi bir yerde ortaya çıkan yeni bir direniş biçiminin hızla yaygınlık kazanmasını da sağlıyor. Bu çerçevede, bir süre sonra çeşitli “işten kaytarma” yöntemlerinin devreye gireceği, evden çalışan emekçilerin sermayenin talepleri karşısında kendi ruhsal ve bedensel sağlıklarını korumanın yollarını bulacakları düşünülebilir. Burjuvazi, ofis maliyetlerinden kaçmak isterken, emek verimliliğinde sert düşüşlerle karşılaşabilir. Durumun netliğe kavuşması muhtemelen birkaç yıl alacaktır.

Genel olarak dünyaya değil Türkiye özeline odaklanırsak, bu coğrafyanın dünya kapitalizmi ile bütünleşme biçimi (son kırk yılda adım adım inşa edilmiş olan bu yapı), sermayeye dayalı üretim tarzıyla herhangi bir insani gelişme sağlamanın olanaksız olduğunu açıkça gösteriyor. Emekçi kitlelerin “Her şey çok güzel olacak!” tarzındaki söylemlerle bir süre avutulması belki mümkündür, fakat üretim ilişkileri yapısı değişmediği müddetçe geniş kitlelerin “müreffeh” bir yaşama ulaşması mümkün görünmüyor. Pandemi sona erse, hatta AKP-MHP iktidarının yerine mevcut muhalif partiler arasından yeni bir siyasi kadro geçse bile, ancak sınırlı birtakım değişimler yaşanabilir. Geçmişte, mesela 1989-91 kesitinde de emekçiler 12 Eylül karanlığından sonra ilk kez nefes alabilmiş, reel ücretlerde artışlar gerçekleşmişti. Keza 1990’larda ücretlerin yanı sıra sosyal ve siyasal haklarda, kamu emekçilerinin örgütlenmesi vb. konularda çeşitli kazanımlar elde edilmişti. Üstelik bunlar

52 World Bank, *Global Economic Prospects*, s. 137.

ciddi kitlesel mücadelelerin sonucuydu. Fakat bu kazanımlar işçi sınıfının 1980 öncesindeki gücüne tekrar kavuşmasını sağlayamadı. Ayrıca, 2001 krizi sonrasında Türkiye'nin hâkim sınıfları hızlı hareket ederek kendi konumlarını pekiştirecek yeni adımlar attılar (“15 günde 15 yasa”, AKP'nin tek parti iktidarı, 2003 tarihli yeni İş Kanunu gibi). Tüm bunların Türkiye işçi sınıfının aleyhine gelişmeler olduğu açık.

Günümüzün neoliberal kapitalizmi, ulusal ekonomiyi ve sanayi sermayesini nispeten daha fazla gözetecek şekilde yapılandırılmış olan “Keynesçi sosyal refah devleti” dönemine kıyasla sermayenin emek üzerindeki tahakkümünü çok daha fazla derinleştiriyor. Son kırk yılda sermayenin tüm formlarıyla uluslararasılaşması, emeğin ise büyük ölçüde ulusal sınırlar içinde kalmaya devam etmesi; neoliberal yaklaşımın kurumlaşması; daha yakın zamanda “otoriter” devlet biçimlerinin yaygınlaşması gibi gelişmeler, emek örgütlerinin *verili çerçeve içinde* başarılı olmasını zorlaştırıyor. Bununla birlikte, sermayenin bu gücünün aynı zamanda büyük bir zaaf oluşturduğunu gözden kaçırmamalıyız. Zira kapitalizm, geniş kitlelerce, artık eskisi gibi topluma refah sağlayan, özgürlükleri ilerleten bir sistem olarak algılanmıyor. Kapitalist devlet, nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturan işçi sınıfını kapsayarak yönetmekte zorlanıyor. Türkiye’de de gördüğümüz üzere, ikna kabiliyetini giderek yitirdiği için zora ve şiddete daha fazla ağırlık vermek zorunda kalıyor. Bu, gücün değil güçsüzlüğün işareti.

Türkiye’de son kırk yılda şekillenen ekonomik yapının kısa ve orta vadede kendi iç mantığı uyarınca dönüşüm geçirmesi (örneğin, özellikle resmî kurumlara ait raporlarda hedef olarak ifade edilen, “yüksek katma değerli üretim”e geçişi başarması) yönünde herhangi bir işaret görünmüyor. Tam aksine, Türkiye burjuvazisinin, siyasi-hukuki üstyapıyı Asya veya Ortadoğu despotlukları tarzında (geri dönülmeyecek şekilde) sağlamlaştırarak, ucuz işgücüne dayalı üretim ve ticaret mekanizmasını olabildiğince sürdürmek niyetinde olduğu anlaşılıyor. Avrupa'nın Çin'i olma fırsatını nihayet yakalayan Türkiye sermayesinin farklı bir arayışa girmesini beklemek gerçekçi olmayacaktır. Fakat, AKP-MHP iktidarının topluma nefes aldirmayacak ölçüde baskıcı politikaları, bir süredir açıkça ters tepiyor. Pandemiden çok önce gerilemeye başlayan ve 2019 yılında ülkenin neredeyse tüm büyük şehirlerinde belediye seçimlerini kaybeden siyasi iktidarın pandemi dönemindeki içler acısı performansı da rıza üretmedeki başarısızlığına katkıda bulunuyor. Toplumsal tabanı giderek daralan iktidar, elindeki tüm araçları seferber ederek siyasi ömrünü olabildiğince uzatmaya çalışıyor.

Hemen hemen tüm toplumsal güçleri (işçi sınıfını, gençliği, kadınları, Kürt hareketini, küçük köylüyü, hatta esnafı) kendisine karşı isyan ettirecek kadar agresif bir siyasi iktidarın günleri elbette sayılıdır. Nitekim hâkim sınıflar ve muhalefet partileri açıkça Erdoğan sonrası döneme hazırlanıyorlar (yeni siyasi partilerin kurulması bir bakıma bunun işareti). Filmin sonu elbette zaman içinde netleşecek, kitle mücadeleleriyle şekillenecek. Bununla birlikte, düzen içi “muhalefet” aslında ekonomik alanda, üretim ilişkilerinin yapılanışında herhangi bir yenilik vadetmiyor. Neoliberal programı biraz daha insani şekilde uygulamak gibi kendi içinde çelişkili bir vaadi bile yarım ağızla, bulanık biçimde öne sürmekle yetiniyor.

Bu bağlamda, Türkiye sosyalist hareketinin önünde büyük bir potansiyel bulunuyor. Gezi isyanından beri ülkenin dört bir yanında çeşitli nedenlerle ayağa kalkan

kitlelerin sosyalist propagandaya kapalı olması düşünülemez. Sabırla örgütlenecek, disiplinli şekilde ve stratejik akılla yürütülecek bir iktidar mücadelesi, Türkiye’de ilk ayak sesleri bundan tam 51 yıl önce duyulan proletarya iktidarını pekâlâ hayata geçirebilir. Bu bir hayal değil, gayet açık seçik ortada duran bir olanaktır. Türkiye işçi sınıfı, Kavel grevinden 15-16 Haziran’a, MESS grevlerine, Bahar Eylemleri’nden Büyük Madenci Yürüyüşü’ne, Tekel direnişinden Metal Fırtına’ya dek gücünü, potansiyelini defalarca kanıtlamış bulunuyor. İşçi hareketinin sosyalist hareketle birleşmesi, dar anlamda sendikal-ekonomik taleplerin ötesine geçerek toplumsal sorunlara kökten çözüm sunacak olgunluğa gelmesi kesinlikle olanaklıdır. Fakat burada sorumluluk, rüşdünü çoktan ispatlamış olan işçi sınıfına değil, sosyalistlere düşüyor. Kırk yıldır liberal virüsle (veya onun simetrik karşıtı ulusalcılıkla) boğuşan sosyalist hareketin toparlanması ve somut bir iktidar perspektifi geliştirmesi halinde, başka bir dünya gerçekten mümkün hale gelecek.

Sonuç

Gündelik yaşamda genellikle birtakım bulanık nosyonlarla, imgelerle düşünüyoruz. “İşlerin düzelmesini” bekliyoruz. Salgın bittiğinde, AKP gittiğinde, namuslu insanlar başa geçtiğinde her şeyin çok güzel olacağına inanmak istiyoruz. Biraz daha okumuş yazmış kesim, kapitalist üretim ilişkilerinin dünya genelinde yeniden yapılanmasıyla daha insani bir modele geçmenin, “rasyonel” bir kapitalizmin olanaklı olduğunu varsayıyor. Oysa sermayeye dayalı üretim tarzı her türlü insani değerle bağını koparalı çok oldu. Özgürlük, eşitlik, demokrasi veya insan hakları gibi konular, kapitalist sistemde sadece devletler arası güç dengeleri açısından anlam taşıyor. Bu durumu birtakım beyanatlardan, sözlerden değil, tam da sistemin yapısından, işleyişinden anlıyoruz. Gerçekten “lafa değil icraata” bakmak, gerçekten “büyük resmi” görmeye çalışmak gerekiyor. Tıpkı AKP’nin artık topluma anlatacak hikâyesinin kalmamış olması gibi, kapitalizmin de insanlığa anlatacak bir hikâyesi yok. Küçük ve azgın bir azınlığın geniş çoğunluğu acımasızca sömürmesine dayanan bir sistem ne vadedebilir?

Kapitalist devlet hiçbir toplumsal soruna (işsizlik, çevre, eğitim, sağlık, çalışma koşulları, hatta trafik) ciddi bir çözüm önerisi getiremiyor. Tek yapabildiği şey sorunları ertelemek, geçiştirmek, görmezden gelmek veya düpedüz inkâr etmek. Covid-19 pandemisi, sermayeye dayalı üretim tarzının bir bakıma iflasını ilan etti. “Yüzyılın krizi” denilen 2008 krizinin üzerinden henüz on iki yıl geçmişken, daha da büyük bir çöküş yaşandı. Kapitalist devletler, her zamanki gibi yine sorunları ötelemeye çalışarak para arzını hızla artırmaya koyuldular. Böylece bir sonraki büyük finansal çöküşü sağlama almış oldular. Şu an içinde bulunduğumuz durumda, mucize kabilinden gelişmeler olsa ve salgın kısa süre içinde sona erse bile, çok muhtemelen, ardından yapay bir canlılık ve sonra da büyük bir ekonomik çöküş gelecek. Salgın sona ermediği takdirde ise, bizi uzun yıllara yayılacak yavaş ve acılı bir depresyon konjonktürü bekliyor. Yani daha fazla işsizlik, daha fazla yoksulluk, daha fazla aşağılanma içinde geçecek yıllar. Bunun önüne geçilebilir ancak emeğin iktidarıyla, sosyalizmle mümkün. Ve bu gerçekten de mümkün. Kırk yıllık neo-liberal tahribatın ardından bugün sosyalizm kimilerine uzak bir hayal gibi görünebi-

lır. Oysa tarih bize büyük depresyon dönemlerinde büyük toplumsal-siyasal alt üst oluşların yaşandığını gösteriyor. Bu tür dönemlerde hiç beklenmedik olasılıklar ortaya çıkar, birkaç gün öncesine kadar kimsenin aklına gelmeyecek durumlar yaşanır (Gezi herhalde buna en iyi örneklerden biri). Kısacası hazırlıklı olmak gerekiyor.

Tarihsel bir yol ayrımına (“ya sosyalizm ya barbarlık” durağına) geldiğimiz giderek açıklık kazanıyor. Tüm dünyanın insani ve doğal kaynaklarını giderek artan bir tempoda sömüren kapitalist sistemin sona ermesi için, işçi sınıfının enternasyonal düzeyde örgütlenip siyasal iktidarı devralması gerekiyor. Fakat böyle bir örgütlenmenin önünde nesnel, hatta fiziki engellerin yanı sıra öznel-ideolojik engeller de bulunuyor. Daha doğrusu, bulunuyordu. 2008 krizi ve ardından gelen pandemi kaynaklı çöküş, kapitalizmin artık tarihsel misyonunu tamamladığını, gelişimini hızlandırdığı üretici güçleri artık yönetemediğini, insanlığa sunacak bir vaadinin kalmadığını çıplak şekilde ortaya koyarak, dünya genelinde emekçi kitlelerin gözünü açtı. Sosyalistlerin işleme, örgütlemesi, geliştirmesi gereken muazzam bir potansiyel bu. Ve önümüzde gayet açık ve net iki (sadece iki) seçenek var: biri her gün biraz daha içine battığımız kapitalist barbarlık, diğeri ise insanlığın tek kurtuluş umudu olan sosyalizm.

Metal İşçisinin Sesi

Metal İşçisinin Sesi bülteni, metal işkolunda çalışan işçiler tarafından hazırlanıyor. Bu bülten sosyal medya, fabrika bültenleri ve bildirimler aracılığı ile sınıf mücadelesinin önemli ve stratejik mevzileri olan metal fabrikalarında örgütlenmeyi ve mücadeleyi yükseltmeyi hedefliyor. "Sendikaya üye ol, sahip çık, denetle!" şiarıyla örgütsüz fabrikalarda sendikal örgütlenmeyi gerçekleştirmek, sendikaları sınıfın mücadelesi örgütleri haline getirmek ve işçi demokrasisini sınıf bilinci ve örgütlülüğü temelinde yükseltmek Metal İşçisinin Sesi'nin benimsediği öncelikli görevler. İşçi sınıfını sendikal mücadelenin ötesine geçerek, birleşik bir işçi cephesi ile adım adım siyasi bir güç merkezi haline getirmek için çıktığımız yolda "işgal, grev, direniş" şiarıyla yürüyoruz!

metaliscisi

metalisci

0530 112 91 09